

В. В. СМОЛЯК, О. Е. ТИМОШЕНКО

**РОЗВИТОК НАРОДНОГО ЖИТЛА
НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД
КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Вінницький національний технічний університет

В. В. Смоляк, О. Е. Тимошенко

**РОЗВИТОК НАРОДНОГО ЖИТЛА
НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ
В ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.**

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2011

УДК 72.01+728.6
ББК 85.11(4УКР)
С72

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 5 від 24.12..2009 р.)

Рецензенти:

О. В. Лесик, доктор архітектури, професор

В. Р. Сердюк, доктор технічних наук, професор

Смоляк, В. В.

С72 Розвиток народного житла на Східному Поділлі в період кінця XIX – середини XX ст. : монографія / В. В. Смоляк, О. Е. Тимошенко. — Вінниця : ВНТУ, 2011. — 112 с.

ISBN 978-966-641-398-0

В монографії розглянуто формування архітектури народного житла у Вінницькій та Хмельницькій областях (Східне Поділля) у період кінця XIX – середини XX століття. Виявлено вплив соціально-економічних, політичних, природно-кліматичних та інших чинників, що відіграли значну роль у розвитку сільського житла цього географічного району. Досліджено характерні тенденції в плануванні, конструкціях, оздобленні та вирішенні садиби.

Сподіваємось, що цей матеріал допоможе у нелегкій справі відродження самотутності українського народу, його традицій та звичаїв.

УДК 72.01+728.6
ББК 85.11(4УКР)

ISBN 978-966-641-398-0

© В. Смоляк, О. Тимошенко, 2011

Зміст

ВСТУП	4
Розділ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЗОДЧЕСТВА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	6
1.1. Дослідження народної архітектури Поділля кінця ХІХ – середини ХХ століття.....	6
1.2. Особливості джерел, пов'язаних з вивченням народного зодчества Поділля.....	8
Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЗОДЧЕСТВА ПОДІЛЛЯ.....	19
2.1. Загальні методи дослідження подільської народної архітектури.....	19
2.2. Методика аналізу джерел та матеріалів досліджень.....	24
Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ЖИТЛА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	28
3.1. Історико-географічні особливості Східного Поділля.....	28
3.2. Традиції та духовність в народному житлі Поділля.....	31
3.3. Забудова подільських сіл.....	37
3.4. Особливості планування подільського народного житла... ..	46
3.5. Розвиток подільської селянської садиби.....	54
3.6. Архітектурно-мистецьке трактування народного житла Східного Поділля.....	60
3.7. Особливості пластичного оздоблення фасадів житлових будівель.....	72
3.8. Колористика фасадів.....	78
3.9. Архітектура господарських споруд та малих архітектурних форм (криниць, огорож, воріт, льохів, димарів, печей і т. д.).....	86
ВИСНОВКИ.....	103
ЛІТЕРАТУРА.....	105

Вступ

Розвиток незалежної України неможливий без відродження національної самобутності її народу. Піднесення загальнонародських та загальнонаціональних ідейно-моральних та культурно-духовних цінностей, духовне єднання нашого народу визначатимуть напрямок розвитку нашої держави у майбутньому.

Сучасний період становлення України вимагає значних зусиль у справі піднесення національної архітектури, яка є втіленням духовних та матеріальних цінностей народу, який її створив. На території нашої держави знаходиться значна кількість пам'яток народної та професійної архітектури.

Архітектура народного житла творилася протягом великого періоду часу шляхом безперервного вдосконалення прийомів та форм, які відповідали укладу життя, соціальному устрою та побуту, умовам природи та клімату, історичним особливостям, естетичним уявленням, основним заняттям, суспільним звичаям народу та ін. Традиційно, з покоління в покоління передавався досвід будівництва, поліпшувалася майстерність, шліфувалися професійні прийоми та навички народних будівничих, створювались та вдосконалювались народні архітектурно-будівельні та декоративно-мистецькі традиції.

Поділля є історико-етнографічною зоною України, в формуванні духовної та матеріальної культури якої проявилися особливості соціального та економічного розвитку, природно-географічні умови а також історична взаємодія культури українців та інших народів, що дуже давно розселені на цій землі. На цій території зосереджена значна кількість пам'яток палацового, замкового, сакрального та житлового зодчества. Далеко за межами Поділля відома історична забудова міста Кам'янець-Подільського, палацові комплекси Потоцького та Щербатової у містах Тульчині та Немирові, Преображенський собор у місті Вінниці, замок в Меджибожі, історичні центри міст Шаргорода та Бару, вокзальні комплекси в Жмеринці та Козятині. Поряд з цими професійними об'єктами вирізняється подільське сільське та містечкове житло, що формувалося протягом багатьох століть і увібрало в себе кращі традиційні прийоми та засоби.

Поділля займає територію, що знаходиться між ріками Південний Буг та Дністер, на якому розташовані Вінницька, Хмельницька та Тернопільська області. Вінницька та Хмельницька області відносяться до Східного Поділля, а Тернопільська – до Західного.

Значну частину свого існування народ Поділля перебував під владою загарбників. В XIV столітті – це була феодальна Литва, а з початку XV століття – Польща. В кінці XVII ст. Східне Поділля було захоплено султанською Туреччиною. Через деякий час Польща знову колонізує подільські землі, які перебувають під її протекторатом до 1918 року. Вхід Поділля в складі України до Радянського Союзу також не був кроком до свободи.

Народна архітектурна творчість Східного Поділля, як і усього українського народу, проявляється у сільському житлі, церковних та інших громадських спорудах важливою особливістю яких є єдність утилітарних, конструктивних та естетичних начал. Це знаходить своє відображення в плануванні, конструкціях та в мистецькому вирішенні цих будівель. Досвід народних будівничих, що враховував особливості побуту та клімату, використання місцевих матеріалів, особливості ландшафту, несе в собі значний творчий потенціал і повинен бути використаний при проектуванні та будівництві житла для села.

Багато питань архітектурно-планувальної, конструктивної та мистецької складової сільського житла подільського краю в XX столітті досліджено науковцями Л. Артюх [62], С. Барером, [3] Е. Бломквістом [4], З. Гудченко [12, 13, 14], А. Данилюком [16–19], Т. Косміною [35, 36], В. Красенком [37], К. Липою [39], О. Пламеницькою [61], А. Пономарьовим [63], В. Самойловичем [69–72], Е. Сецинським [75], М. Топорковим [92], М. Холостенком [96], Ю. Хохолом [97–101], В. Чепеликом [103–105], П. Чубинським [93], П. Юрченком [108–113] та іншими архітекторами, етнологами та мистецтвознавцями.

Розділ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЗОДЧЕСТВА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Дослідження народної архітектури Поділля кінця ХІХ – середини ХХ століття

Можна виділити такі основні напрями досліджень народної архітектури:

- а) історичні дослідження;
- б) системні дослідження;
- в) натурні дослідження;
- г) графічні дослідження;
- д) етнографічні дослідження.

Серед доступних на сьогоднішній час наукових праць зібрано значний обсяг матеріалів, в яких досить ґрунтовно досліджено розвиток народного зодчества подільської землі. Всі ці праці мали характер досліджень якогось періоду або часу у розвитку архітектури Поділля. Народне житло, як важливий елемент матеріальної та духовної культури, досліджене не в повній мірі. Існує мало узагальнених праць, які б містили аналіз розвитку народного зодчества цього етнічного регіону України. Серед таких творів варто відмітити «Архив Юго-Западной России », що видавався Тимчасовою комісією для розбору давніх актів, в якому висвітлені фрагментарні відомості про техніку зведення житла та господарських споруд на території Поділля. Згодом радянський етнограф Микола Приходько дав цій праці вичерпний аналіз та обґрунтування у власному виданні «Некоторые вопросы истории жилища на Украине».

Значний внесок у справу дослідження етносу та народної архітектури Східного Поділля зробив дослідник П. П. Чубинський, який очолював етностатистичну експедицію, за результатами якої опрацьовано звіт [93].

Питання декорування народного житла подільського краю розглянуті у праці К. Щероцького [106].

Особливості народного житла Західного Поділля досліджувались науковцями Ф. Волковим та В. Марчинським [36, с. 9]. Великий етно-

графічний матеріал знаходиться в Архіві Всесоюзного географічного товариства та Державному музеї етнографії народів СРСР в місті Санкт-Петербурзі, Київському державному музеї українського народного декоративного мистецтва, Київському державному історичному музеї, в Державному музеї народної архітектури та побуту України, в Вінницькому обласному історико-краєзнавчому музеї.

В наукових дослідженнях радянських архітекторів Ю. Гошка [10], П. Жолтовського [24], В. Красенка [37], П. Юрченка [108–110], К. Шероцького [106], М. Холостенка [96], Ю. Хохола [97–101], З. Мойсеєнко [1, 54, 55], Г. Логвин [41–44], В. Самойловича [69–72], О. Пламеницької [61], В. Чепелика [104, 105], Т. Косміної [35, 36] З. Гудченко [13, 14], Г. Стельмаха [85, 86], М. Задорожного [26], С. Царенка, К. Липи [39], А. Данилюка [16, 18], Г. Лебедева [38], Д. Малакова [47], Н. Манучарової [48], Н. Меженної [51], В. Мещерякова [52], А. Пономарьова [63] та багатьох інших розкрито характерні особливості народного зодчества української, зокрема, подільської землі, показано тісний зв'язок факторів, що впливають на формування архітектури сільського житла, теоретично обґрунтовано проблеми та шляхи розвитку народної творчості.

Значний внесок у вивчення особливостей народної архітектури України зробив В. Самойлович [69–72]. Ним вперше були виділені для України кінця XIX – початку XX ст. шість основних типів житла, окреслені ареали їх побутування, складена карта архітектурно-етнографічного районування та детально проілюстровано поширення різних типів житла відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу УРСР. Враховуючи локальні особливості народної архітектури, В. Самойлович виділив Поділля в окремий район, підкресливши особливості планування, характер декору житла, поліхромність його розписів, пластичну обробку солом'яних дахів [70, с. 7].

Надзвичайно вагомим є історико-етнографічне дослідження Т. В. Косміної [36]. У цій монографії авторка підкреслює важливість народної архітектурної творчості і відносить її до одного з найважливіших явищ культури [36, с. 3]. Аналіз еволюції народного житла Поділля з кінця XIX ст. до нашого часу виявив тенденцію розвитку його типів від традиційних до нових, властивих сільському житлу всієї

України. Дослідження Т. В. Косміної переконливо показало соціальну обумовленість явищ матеріальної культури, в тому числі народної архітектури.

Встановлено, що дослідженням особливостей народного житла Східного Поділля кінця XIX – XX століття займалися багато вчених-етнографів та архітекторів. Джерела, пов'язані з цими дослідженнями, свідчать про велику наукову та практичну роботу, проведenu в цьому напрямку.

Дослідженням народного житлового будівництва Галичини, Волині, Гуцульщини, Наддніпрянщини, Слобожанщини займалися Ю. Гошко, А. Будзан, З. Гудченко, І. Дида, Р. Кирчів, Г. Лебедев, Г. Логвин, В. Мещеряков, І. Могитич, З. Мойсеєнко, Ю. Самойлович, М. Холостенко, В. Чепелик, П. Юрченко та інші вчені [5, 10, 21, 31, 38, 43, 53, 55, 73, 74, 93, 101, 108].

1.2. Особливості джерел, пов'язаних з вивченням народного зодчества Поділля

Аналіз літературних джерел виявив, що народне зодчество Східного Поділля не завжди було предметом послідовного, всебічного дослідження. Науковці досліджували переважно окремі аспекти народного житла, не завжди прив'язуючи їх до факторів, що могли якимось чином вплинути на розвиток архітектури.

У науковій літературі висвітлено ряд аспектів, що стосуються розвитку сільського житла на Поділлі. Характеризуючи особливості подільського житла XIX ст., Г. Стельмах писав про віднесений у глибину садиби двір («двір з проїздом»), повздовжнє виділення кухні за рахунок відгородження сіней і частини хати («лісостеповий варіант подвійного житла»), наявність у двобічному житлі спільного для двох хат димаря. Побутування в правобережному житлі, в тому числі і подільському, специфічної форми комина, на зразок підвішеного коша та своєрідної каркасної техніки виведення стін автор вважає результатом культурних взаємовпливів між українцями та поляками [86, с.111, 112].

Протягом 1931–37 років спілкою радянських архітекторів УРСР було проведено ряд експедицій для вивчення народної архітектури в областях: Київській, Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-

Подільській та частині Дніпропетровської. Видатний український вчений архітектор П. Г. Юрченко підсумовуючи результати експедиції так описував народне зодчество: «Народне зодчество живописне і привабливе тим, що в ньому все логічно і невимушено, в ньому немає надуманості, і тут не можна відокремити архітектурну форму від її конструктивного змісту. Народне зодчество володіє численними варіаціями форм і прийомів, бо кожний будівник вносить в загальнозживані архітектурні прийоми своє індивідуальне розуміння, свій смак, і тому в народній архітектурі відсутні нудна повторюваність і монотонність» [108, с. 18]. П. Г. Юрченко популяризував здобутки народного зодчества, розглядав проблеми відбудови сіл і стилю сучасної української архітектури.

Значну увагу архітектори приділяють дослідженню особливостей формування колективної народної творчості, художньому оформленню сільського житла. Зокрема, в монографії П. Г. Юрченка вперше була висвітлена архітектурно-художня характеристика українського народного житла. Відповідно до локальних архітектурних та конструктивних прийомів він розглядає різні варіанти житла. Окремі риси житлобудівництва П. Г. Юрченко характеризує як місцеві подільські прийоми: пошиття «острішками» солом'яного даху, влаштування «острішків» по рогах даху, широке застосування елементів барочної архітектури численних містечок Поділля, використання в декорі гіпсу, побутування мальовничого декору в оформленні житла [108, с. 23, 24].

Відомий дослідник народної творчості М. Холостенко пише: «Українське народне мистецтво щодо розробки архітектурних проблем лишається галуззю ще мало вивченою. Це сталося, по-перше, тому, що над цим матеріалом працювали, головним чином, лише етнографи...» [96, с. 22].

В. Самойлович підкреслює, що «... найменш дослідженими є питання архітектурно-мистецького вирішення житла. Як результат – відсутність досить повного уявлення про багатство та різноманітність народних мистецьких засобів та архітектурних прийомів» [70, с. 6]. Він відзначає, що дослідження народної архітектурної творчості являє собою комплексну проблему, де архітектурно-будівельні та мистець-

кознавські питання тісно переплітаються з соціологічними, економічними, етнографічними та історичними.

В. Чепелик у своїх дослідженнях, присвячених народному зодчеству, відзначає, що архітектура починається з житла. Саме тут минає значна частина життя, закладаються перші уподобання кожного, які потім розвинулися в суспільній праці й духовному спілкуванні. Протягом багатьох тисячоліть формувалось народне житло України. В цьому процесі витворюються планування, конструктивні вирішення, просторова композиція, силует і прикраси. Від часів доісторичних, від Трипільської та Черняхівської культур іде розвиток житла крізь добу первісного суспільства, рабовласництва, феодалізму, капіталізму аж до сьогодення. Кожна епоха вносила щось своє, частково витісняла архаїчне, загалом сприяла виробленню народного смаку, художнього чуття етносу, його звичаїв вірувань, надій, жалів і радощів. Автор просліджує перетворення у виборі матеріалів для будівництва: «Деревина дала можливість розвиватися зрубу, а нестача її сприяла виробленню і поширенню каркасу й глиновалькованих конструкцій, з яких зводили стіни в степових місцевостях» [101, с. 26]. В. Чепелик філософськи підходив до надбань народного зодчества: «... наше традиційне житло не тільки було доцільним, розумним, естетичним за формами, не тільки відповідало тогочасним умовам, виявляючи традицію побутової і архітектурно-житлової культури, а й розкривало характер народу, його світогляд». Далі він продовжує: «Тому й нині, коли йде велике будівництво в селах, далеко не завжди житлам надають виразного вигляду, в якому відбиваються національні художні риси; часто механічно переносять, запозичують особливості архітектури північних країн або ж навпаки, залучають форми з далекого півдня».

Д. Малаков дає таку характеристику подільському народному житлу: «Віддамо належне українській подільській хаті, чудовому архітектурному досягненню народу, що виробив перевірену віками «технологічну схему» процесів життєдіяльності сім'ї з розумним використанням матеріалів, вдалим співвідношенням частин та рівноваги мас, гармонією, пропорціями та декоративністю» [47, с. 111].

А. Прохоренко так бачить роль національних традицій: «Відрив від національних коренів, від національної історії, втілений в культу-

рній спадщині, в позитивних традиціях народного здочества, мстить за себе емоційною бідністю, мистецькою невиразністю, і досить часто – безликістю архітектурних творів». Він підкреслює, що архітектура завжди втілювала в собі національні духовні цінності народу, що її створив. Крім того, вона служить ще й важливим засобом мистецького, культурного виховання людини. В повній мірі це відноситься і до архітектури села, адже якраз в ній найбільш зримо проявляється зв'язок людини зі своєю землею, з природою, з Батьківщиною [67, с. 4]. Дослідник відзначає: «... до творів народного житлового здочества слід підходити не як до взірця до наслідування, об'єкта сліпого копіювання, а лише як до відправної точки у пошуках виразної житлової забудови. Народна житлова архітектура являє собою не джерело готових зразків, придатних до вживання у всі часи, а опрацьовану віками цілісну систему творчої думки народних майстрів, матеріалізовану модель житлового середовища, що пройшла природний відбір і відбиває життєві потреби та духовні цінності народу».

М. Холостенко так розуміє необхідність вивчення надбань народу: «Незважаючи на тяжкий соціально-економічний гніт і зубожіння в минулому українського села, наш народ створив величезні художні цінності. Звичайно, до вивчення архітектури села треба підходити не механічно, не ідеалізуючи, а виявляючи віджилі її форми та риси, що були наслідком попередніх соціальних укладів, і її позитивні сторони, які є для нас цінним надбанням. Особливо слід вивчати художні прийоми рішення житла, його кольорового оформлення, розпису, обробки дерева, використання різних матеріалів тощо. Ми цінімо в народній архітектурі житла багату живописність цих засобів, вміння володіти світлотінню в поєднанні з окремими архітектурно-конструктивними елементами будівлі, барвистість і художність декорування при одночасній стриманості, лаконічності та художній виразності їх. Все це при правдивості й реалістичності образів, поєднується з величезною оптимістичністю і багатством фантазії. Тим то тема про художні прийоми в рішеннях кольорового і декоративного оформлення і взаємовідносини їх з формою в народній українській архітектурі мають, на наш погляд, не академічний, а живий, актуальний інтерес» [96, с. 23]. Автор відмітив, що живописна декорація народного житла дуже по-

ширена у таких місцях: Поділля (район Кам'янець-Подільська), Проскурів – Летичів, на південний захід – Ямпіль, Балта і т. д. Це райони, насамперед глинобитних хат, валькових очеретяних хат з лози і т. п., де основою є глина. В меншій мірі живопис розповсюджений у районах, де хати побудовані з пластин в закидку, здебільшого в районах, прилеглих до вищезгаданих (Гайсинський та Липовецький).

Досліджував народну архітектуру Поділля А. Данилюк. Він відмічав фактори, що впливають на подільську хату – рельєф місцевості, будівельні матеріали для зведення стін. Відзначено, що українські хати – мазанки – це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі. Автор детально розкрив конструктивні особливості подільських хат, будівельну технологію їх зведення, підкресливши глинобитний характер зведення стін. Автор відзначив також і особливості декоративного оздоблення хати та її планування [18, с. 73–75].

Особливо слід відзначити роботи інженера-архітектора М. Топоркова, що відносяться до двадцятих та тридцятих років минулого століття. Вони є іконографічними джерелами і присвячені архітектурі міст і містечок Поділля. Ці роботи є колекцією графічних рисунків пером, креслень, акварелей та фотографій, що зберігаються в науковому архіві державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування в м. Києві. Так звана «Тека Топоркова» складається з близько 300 робіт і містить авторські анотації [92]. Характер матеріалів свідчить про фаховий рівень обстежень для того часу. Застосовано кілька форм фіксації: рисунки і малюнки загального вигляду та інтер'єрів будівель (туш, акварель), схеми їх планів та перекроїв, аксонометричні плани, рисунки конструктивних каркасів а також зображення значної типології деталей (дахів, щипців, димарів, різьблених облямувань, ганків, печей, огорож, брам, меблів тощо). Серед поселень, що обстежував автор, – Кам'янець-Подільський з околицями, Могилів-Подільський, Вінниця, Проскурів, Тернопіль, Городок, Хмільник, Шаргород, Фельштин, Жванець, Шатова, Рахни, Маків, Чорний Острів, Іване-Пусте, Крижопіль, Завалля, Зінківці. Першою дослідницею творчості М. Топоркова є О. Пламеницька.

Матеріали «Теки Топоркова» є унікальними, тому що фіксувалися здебільшого об'єкти традиційної забудови, що втрачені в зв'язку з са-

моруїнуванням. З досліджень видно, що автора цікавила, переважно, міська, містечкова та сільська житлова забудова. Матеріали «Теки» демонструють інтерес дослідника переважно до житлової забудови і дозволяють визначити певні типологічні групи міського та позаміського житла. Група рисунків і малюнків характеризує міщанську забудову Вінниці, Шаргорода, Проскурова. Різноманітна типологія житла зумовлена місцевими особливостями і традиціями, хоча й має деякі характерні риси, властиві житловому будівництву сусідніх регіонів, зокрема Волині. М. Топорков не обминув увагою найменші деталі забудови – починаючи від ганків, дерев'яних різьблених огорож, брам, їх конструктивних та декоративних елементів, до фронтонів та щипців з їх декоративним оздобленням, а також типів гонтових покриттів дахів та форм димарів. «Тека Топоркова» має велику наукову цінність у зв'язку цілеспрямованим тематичним інтересом дослідника до традиційної забудови міст, містечок і сіл Поділля. Наукова цінність роботи підвищується тому, що вона є предметом дослідження для історико-архітектурних студій та реставраційних інститутів – як джерело аналогій для відновлення елементів забудови.

Дослідженню декоративного оздоблення сільських жител Поділля присвятив свою працю М. Задорожний [26, с. 93–96]. В публікації розглянуті традиційні прийоми в оздобленні сільських помешкань, своєрідність орнаментальних мотивів, схем, композицій. Традиційність в оздобленні будівель проявляється в типовості настінного декору. Основним орнаментальним мотивом настінного декору Поділля був квітковий, рослинний, часто геометризований орнамент. Досліджено кілька районів Хмельницької області, що межують з Вінниччиною. Автор дослідив прийоми декорування в 70-х – 90-х роках ХХ ст. виділені технологічні прийоми, мотиви. Виявлено зв'язок оздоблення зі стильовими ознаками минулого. Підкреслено зв'язок мистецької трактовки житла з культурою Молдови. Відзначено, що декорування екстер'єру з кожним роком набуває ширшого застосування.

А. Данилюк та О. Бодревич-Буць дослідили застосування природного каменю в народному будівництві [16, с. 85–88]. Відзначено, що завдяки застосуванню каменю в будівництві подільське село набуває своєрідних архітектурно-художніх рис. Вулиця при неспокійному ре-

льєфі позбавлена одноманітності. У рівнинних селах вулиця позначена компактністю, що зумовлена кам'яним обрамленням огорож і глухих стін будівель. Традиція застосування каменю на Поділлі, за археологічними матеріалами, відома ще в першій землеробській так званій буго-дністровській культурі (VI-V тис. до н. е.). Глинобитні житла нерідко зводили на кам'яних підмурах, камінням закріплювали тут кутові стовпи. Автор розглядає проблему використання рельєфу в народному зодстві. Так, відмічається, що для Поділля характерним є розташування будівель в садибі у різних рівнях (на площадках або терасах).

«Той, хто не знає свого минулого, – любив повторювати Максим Рильський, – не вартий майбутнього». Звертання до традицій зовсім не означає нехтування сьогодення. Тільки осмисливши минуле, пізнавши вигоди своєї культури та історії, можна й чіткіше зрозуміти сьогодення, і уявити майбутнє. М. Брайчевський [6, с. 31] пише: «Істинна привабливість ... архітектури ще не розкрита повною мірою. Вона спокійна і неефектна. Вона не кричить про себе і не вимагає настирної уваги. Вона скромна і затишна. Вона гуманістична, як гуманістичним є все, створене народним мистецтвом. Головна перевага її – у відсутності пози і будь-якої претензійності, у поміркованості та внутрішній гармонії».

Дослідженню зв'язку сучасного житла та народних традицій присвятили свої публікації професор КНУБА Л. Добровольський та студентки Н. Меженна та М. Омеляненко [51, с. 29]. Відзначено, що протягом віків народна архітектура відповідала усьому устрою життя, традиціям, художньому смаку народу. З плином часу змінювались деякі будівельні матеріали, конструктивні системи. Накопичувалась майстерність, заснована на досвіді поколінь, духовній та матеріальній культурі свого народу. Практична діяльність будівничих залишила найбільш досконалі, економічні методи і найбільш виразне оформлення екстер'єру та інтер'єру будинків, що опиралися на народні національні традиції. Характерні риси української архітектури простежуються саме на сільських будівлях. Адже вони, з одного боку, поєднують в собі найкращі традиції українського народу, з другого – зберігають можливість будівництва майбутнього. Безперечно, що ті будинки, які

проектують сьогодні, повинні базуватись на національних традиціях свого регіону, включаючи в себе елементи національного стилю, колориту і, водночас, відповідати сучасному рівню будівництва.

В. Логвин пише: «Зараз уже всім стало зрозумілим, що треба турбуватися про розвиток української культури, мови, поважати спадщину». Автор так бачить взаємозв'язок між професійним та народним зодчеством: «Архітектурну творчість як безіменну народну, так і професійну часто розглядають ізольовано одна від одної. При цьому живе тіло архітектури розсікається на частини...» Протягом довгого часу народне зодчество, що вважалося на ранг нижчим, вивчалось переважно етнографами. Такий підхід передавався від дослідників XIX ст., коли панували норми архітектурної естетики класицизму, і все те, що не відповідало її принципам, рахувалось невартим уваги. [41, с. 35].

В науковому дослідженні З. Гудченко та Т. Сокол [14, с. 20–22] значна увага приділена декоративному трактуванню житла в південних регіонах України. Особливий наголос зроблено на вплив міжетнічних зв'язків на збагачення прийомів оздоблення народного житла. Відмічено тісний зв'язок між народними будівельними традиціями та прийомами, властивими індустріалізації та типовим проектуванням житла. Традиції найбільш проявляються у використанні місцевих будівельних матеріалів, в штукатурці та побілці, у внутрішньому плануванні вирішенні житлового будинку. Підкреслено, що ансамбль усіх елементів двору досягається композиційною взаємною підпорядкованістю, архітектурним строем, єдністю матеріалів, декоративним оздобленням будівель. Автори відзначають єдність мистецького вирішення житлових будинків, літніх кухонь та інших елементів забудови, що «працюють» на вулицю. В єдиному стилістичному ключі з будівлями виконуються ворота та огорожі. Огорожа виконується з добре витесаних каменів, прикрашених декоративними різьбленими елементами. Описані прийоми декоративного оздоблення фасадів, де застосовується штукатурка різноманітних видів, цементна плитка, пофарбування чи пластична обробка стін, рельєфна цегляна, декоративна кладка в одній площині, різьба по дереву, каменю, штукатурці. Відмічено, що для західних районів Півдня України характерна пластична обробка стін. Простінки вікон, а інколи і площину стіни під вікнами

прикрашають випуклими букетами квітів, зображеннями оленів, пілястри та карнизи – профільованими лініями, кругами, розетками, ліпними гірляндами квітів та листя. Автори відмічають, що в досліджуваному регіоні житловий будинок не повторює традиційне житло, в його структурі та оформленні є риси, що поєднують його з минулим, і риси, що надбані в результаті соціального розвитку. Змінюючись сільський житловий будинок зберігає свою специфіку: зв'язок з природним середовищем, садибною ділянкою та господарськими будівлями. Новий тип сільського житла формується не тільки на основі природно-кліматичних умов та народних традицій, але й під впливом вимог сьогодення.

Багато дослідників народної творчості відзначали характерні особливості українського зодчества, в тому числі подільського. Основними будівельними матеріалами традиційно були камінь, солома, глина та дерево. Відзначено такий фактор, як розміщення дверей в народному житлі, що має твердо встановлену традицію, створену віковим досвідом і яка виходить з принципу зручності та доцільності організації житлових допоміжних приміщень. У старій хаті здебільшого були лише одні зовнішні вхідні двері (з головного фасаду). Їх звичайно розташовували ближче до дверей, що ведуть з сіней в житлове приміщення. Звернута увага і на те, яким чином будівельні матеріали і конструкції впливають на прийоми пластичної обробки стіни, влаштуванні пілястрів, карнизів, поясків тощо, характерних для жителів лише частини правобережних районів, деяких південно-західних і південних районів України. Площину стіни звичайно фарбували в інтенсивні сині або зелено-сині тони, а всі елементи, що виступають, залишали білими. Різні побутові смаки та традиції зумовили значною мірою прийоми фарбування, білення стін і деталей житла. Дослідники підкреслюють, що в Одеській, Вінницькій та Чернівецькій областях розписувалися житлові приміщення кольоровими орнаментальними композиціями на бічних і напільних стінах. Описані також господарські споруди, серед яких чільне місце посідає комора, призначена переважно для зберігання зерна.

М. В. Лисиціан так бачить роль житла: «Змінювались епохи, типи житла та способи його зведення. Постійною лишалась турбота люди-

ни не тільки про утилітарні якості середовища, а й про її красу. Ця естетична потреба залишила глибокий слід в безіменній архітектурі народного житла та в житловій забудові відомих майстрів. Не випадково тому житло вважається найширшою сферою виявлення мистецької свідомості, як індивідуума, так і суспільства в цілому. Саме тут, в архітектурі житла, яскравіше ніж в інших ознаках, віддзеркалюються естетичні ідеали, смаки та переваги свого часу» [40, с. 24].

А. Пономарьов, Л. Артюх, та ін. [63, с. 27] відзначають роль житла в духовному світі селянина. Будівництво житла здавна було однією з найважливіших подій. З переселенням до нової хати люди пов'язували свої надії на щасливіше й заможніше життя. Боротьба з природною стихією, бажання найрізноманітнішими способами задобрити її, прагнення забезпечити надійність та міцність нової оселі – усе це знайшло відбиття у свосерідних віруваннях, звичаях та обрядах. Це вибір місця і часу для будівництва житла, його закладини, закінчення будівництва, перехід у новий дім та багато іншого. Колись суворо канонізований та регламентований комплекс обрядовості, пов'язаний з житлом, сьогодні існує лише у вигляді розрізнених елементів і побутує серед невеликої частини сільського населення. Автори торкнулися зонування типів житла в Україні, виділивши центрально-український правобережний лісостеповий тип та східно-подільський підтип. Вони відзначили характерні типи дворів конструктивні та планувальні особливості українських хат, в тому числі і подільських. Розглянуті особливості подільського двору, малих архітектурних форм та інтер'єру селянської оселі.

І. Дида в своєму дослідженні підняв питання організації довкілля в українських архітектурних традиціях. Відзначено позитивний та негативний вплив клімату на архітектуру, значення рельєфу, водних просторів, характер та видовий склад рослинного і тваринного світу, природні матеріали і т. д., що віднесено до природних факторів впливу. Визначена роль особливостей світогляду, культурних традицій, естетичних уявлень та смаків, релігійних та філософських поглядів, давніх звичаїв, рис характеру, ментальності, що є антропогенними факторами впливу. Традиції стосуються різних аспектів архітектури – застосування певних матеріалів і, відповідно, конструктивного вирішення,

пропорцій будівель, архітектурних форм будинків, орнаментики, колористики, а також функціональної та естетичної організації життєвого середовища. Традиції, що сформувалися в українській народній архітектурі, мають глибокі корені, про що свідчить багато різноманітних фактів. [21, с. 379].

Огляд наукових джерел, пов'язаних з народним житлом Східного Поділля свідчить про те, що дослідження у цьому напрямку не мали послідовного, всебічного характеру, а праць узагальненого характеру було недостатньо. Досить наукових праць присвячено вивченню планувальної структури народного житла. В багатьох публікаціях досліджувались особливості основних конструкцій подільських хат. З. Гудченко, Л. Добровольський, М. Задорожний, Т. Косміна, В. Самойлович, М. Холостенко, В. Чепелик в своїх наукових дослідженнях зосереджуються на декоративному трактуванні подільського народного житла. Усі автори відмічають особливу роль традицій в організації житлового середовища. Багато дослідників народної творчості відмічають характерні, суто подільські риси народного житла.

Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЗОДЧЕСТВА ПОДІЛЛЯ

2.1. Загальні методи дослідження подільської народної архітектури

Історія розвитку народного житлового будівництва вимагає сьогодні проведення глибоких досліджень в багатьох напрямках при використанні достатньої кількості методів. Зменшення об'ємів досліджень може привести до неповних результатів, що стане причиною неправильного уявлення про стан речей. Дослідження народного зодчества східного Поділля передбачає насамперед виявлення об'єктів дослідження. Слід відмітити, що значна кількість об'єктів дослідження до нашого часу не збереглися у зв'язку з нетривкістю матеріалів (глина, дерево, солома), з яких вони зроблені, а також з причин будівництва нових житлових будівель поряд зі старими, що морально себе вичерпали. Планувальні, конструктивні та мистецькі особливості таких об'єктів можна дослідити на основі аналізу публікацій [92, 93, 96, 106, 108, 113]. Широко застосовувалась методика опитування населення похилого віку, що зберегло дані про техніку будівництва, прийоми конструктивних та планувальних рішень а також оздоблення сільського житла на східному Поділлі.

В запропонованому дослідженні застосовано методи теоретичних досліджень при комплексному підході, коли об'єкт дослідження – народне житло Поділля – розглядається в процесі формування. Це допомагає простежити процеси становлення народного зодчества в хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, особливостей та закономірностей. Робота побудована на застосуванні натурних матеріалів з використанням даних архівів, музеїв, а також з використанням загальної та спеціальної літератури, де були застосовані матеріали дослідників народної архітектури. У роботі застосовано метод першоджерел, де використовуються оригінали. Основними джерелами для цієї наукової роботи стали польові матеріали, зібрані під час історико-архітектурних експедицій 1996–2008 років. За цей час на території Вінницької та Хмельницької областей було обстежено (обміряно, замальовано, зафіксовано на фото та описано з уст старих

мешканців) сільські житлові будівлі у більш ніж 130 населених пунктах. Зафіксовано велику кількість господарських споруд та малих архітектурних форм, планування садиб та інших об'єктів народного зодчества.

Результати польових досліджень, доповнені аналізом даних наукової літератури, архівних та музейних матеріалів, дозволили визначити особливості розвитку народного житла східного Поділля, виявити залежність його розвитку від основних чинників та визначити основні тенденції його сучасного розвитку.

Порівняльно-історичний метод дозволив шляхом аналітичних зіставлень і порівнянь виявити загальні та специфічні ознаки народного зодчества східного Поділля, як соціально-культурного явища, так і окремих структурних елементів. Порівняльно-історичний метод прийнято для визначення та обґрунтування особливостей розвитку окремих об'єктів народної архітектури.

Типологічний метод щодо окремих об'єктів народного житла побудований на систематизованій обробці матеріалу дослідження згідно з визначеними для теми дослідження ознаками. Вирішення типологічних питань вимагають дослідження ряду специфічних питань. Кілька головних показників визначають типологію народного житла. Серед них планування будівель, їх конструкції, мистецькі прийоми оздоблення та ін. Типологічні характеристики виявляють особливості об'ємно-планувального, конструктивного та естетичного змісту досліджуваного об'єкта. Застосування типологічного методу дало можливість визначити типологію об'єктів народного зодчества щодо різноманітних факторів, які притаманні подільському народному житлу.

Натурні обстеження застосовано при дослідженні архітектурних об'єктів, що збереглися. Такі обстеження включають фото-фіксацію та обміри житлових, господарських будівель, а також малих архітектурних форм – огорож, брам, коминів, криниць входів в льохи і т. д. Виконані архітектурні обміри багатьох об'єктів, в основному планів селянських помешкань. Слід відмітити, що деякі старі будівлі, які були досліджені нами до цього часу не збереглися. Це ще раз вказує на те, що процес дослідження народної архітектури повинен бути неперервним, бо такі втрати поновити неможливо. Натурні обстеження до-

Шановний читачу!

Умови придбання надрукованих примірників монографії наведені на сайті видавництва <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-398-0>

Уважаемый читатель!

Условия приобретения печатных экземпляров монографии приведены на сайте издательства <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-398-0>

Dear reader!

You may order this monograph at the Web page <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-398-0>

Наукове видання

**Смоляк Володимир Вікторович
Тимошенко Олексій Едуардович**

**РОЗВИТОК НАРОДНОГО ЖИТЛА
НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ
В ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.**

Монографія

Редактор С. Малішевська

Оригінал-макет підготовлено В. Смоляком

Підписано до друку 9.02.11 р.
Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. др. арк. 6,47
Наклад 100 прим. Зам № 2011-043

Вінницький національний технічний університет,
КІВЦ ВНТУ,
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 59-85-32.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано у Вінницькому національному технічному університеті,
в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі,
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 59-81-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.